भारतीय संविधान आणि धर्मनिरपेक्षता

प्रा.डॉ.भगवान माने, प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग व
समन्वयक डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अध्ययन केंद्र शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

....

प्रस्तावनाः— भारतीय संविधान मूळ मसुद्यामध्ये धर्मनिरपेक्षतेचा उल्लेख नव्हता आणि २६ जानेवारी १९५० पासून संविधानाची अंमलबजावणी सुरू झाली. परंतु १९७६ साली माजी पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी ४२ व्या संविधान दुरूस्तीनुसार धर्मनिरपेक्ष तत्वाचा संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत समावेश केला. उद्देशपत्रिका ही आदर्शवाद आणि नैतिकतेवर आधारीत आहे. भारतीय संविधान समितीने २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी संविधानाचा स्वीकार केला.

भारतीय संविधान निर्मित्यांचा उद्देश भारतात धर्मनिरपेक्ष राज्याची स्थापना करण्याचा होता. आणि त्याच उद्देशाने भारतीय संविधानाच्या प्रकरण तीनमध्ये कलम २५ ते २८ मध्ये धार्मिक स्वातंत्र्याचा तरतूद स्पष्ट केलेली आहे. आणि धार्मीक स्वातंत्र्यावर काही मर्यादाही घातलेल्या आहेत. संविधानाने भारतातील प्रत्येक नागरिकाला आपल्या धर्माप्रमाणे वागण्याचा आणि प्रचार करण्याचा अधिकार दिलेला आहे. भारतात विविध धर्माचे लोक राहत असल्यामुळे त्यांच्यात ऐक्याची भावना निर्माण करून राष्ट्रीय एकात्मता टिकविण्याचा महत्वाचा उद्देश आहे. उद्देशपत्रिकेतील धर्मनिरपेक्षतातत्वाचा अर्थ व्यक्तीने आपल्या धर्माचे आचरण करताना इतर व्यक्तींच्या धार्मीक स्वातंत्र्याला बाधा आणता कामा नये. यासंबंधी दक्षता घेऊनच भारतीय नागरिकांना धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार उपभोगता येईल. तसेच राजकारणात धार्मीकतेचा हस्तक्षेप घेऊ दिला जाणार नाही. देशातील सामाजिक सुधारणा आणि राष्ट्रहिताच्या दृष्टिकोणातून गरज भासल्यास धार्मीक बाबतीत राज्याला हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार दिलेला आहे.

भारतीय जनतेने संविधान निर्माण करण्याच्या उद्देशाने कॅबिनेट मिशन योजनेद्वारे (१९४६) मध्ये राज्यघटना निर्मितीचे कार्य हाती घेतले. ९ डिसेंबर १९४६ रोजी संविधान सभेची पहिली बैठक दिल्ली येथील संसद भवनाच्या सेंट्रल हॉलमध्ये पार पडली. ११ डिसेंबर १९४६ मध्ये डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांची संविधान समितीचे स्थायी अध्यक्ष म्हणून निवड झाली आणि १३ डिसेबर १९४६ रोजी पंडित जवाहरलाल नेहरूयांनी उद्दीष्टांचा ठराव मांडला. या ठरावामध्ये ‘‘ आम्ही भारताचे लोक सार्वभौम लोकशाही प्रजासत्ताक राज्य निर्माण करण्याची आणि सर्व नागरिकांना न्याय, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुत्व, अभिव्यक्ती, विश्वास, धर्म आणि धर्माची उपासना तसेच सर्वांना समान प्रतिष्ठा आणि संधी निर्माण करण्याचे उद्दीष्ट राज्यघटनेचे आहे. या उद्दीष्टाच्या ठरावामधून भारतीय संविधानातील धर्मनिरपेक्षतेचा विचार स्पष्ट होतो.

भारतीय संविधाबाबत ग्रॅनव्हिल ऑस्टीन असे म्हणतात ‘‘ भारतीय राज्यघटना ही राष्ट्राची कोनशिला आहे. राज्यघटना हा देशाचा मूलभूत कायदा असतो. संविधानाद्वारे देशातील जनतेच्या इच्छा आकांक्षा त्यांचे हित आणि विश्वास याचे प्रतिबिंब स्पष्ट होते. देशाच्या सामाजिक राजकीय आर्थिक विचार सरणीचे उद्दीष्ट मानले जाते.

संविधान समितीचे सदस्य प्रो. के.टी.शहा यानी संविधानातील धर्मनिरपेक्ष हा शब्दप्रयोग करावा यासाठी आग्रह धरलेला होता. परंतु भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधानात धर्मनिरपेक्षतेचा उल्लेख करणे लोकशाही तत्वाला उचीत ठरणार नाही असे स्पष्टीकरण देऊन दुरूस्ती नामंजुर केली होती.

भारतात पाचहजार वर्षाहून अधिककाळ असणारी जातीसंस्था विषमतेवर आधारीत आहे. जात,धर्म, वर्ण, पंथ,यामुळे देशातील जनतेमध्ये धर्मनिरपेक्ष विचाराचे बीज लवकर रूजू शकणार नाही. याची कल्पना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना होती. म्हणूनच भारताच्या प्राचीन इतिहासातील सामाजिक ,धार्मिक, सांस्कृतिक आदि घटकांच्या चिंतनाद्वारे धर्मनिरपेक्ष राज्याच्या निर्मितीसाठी संविधानात जाणिवपुर्वक प्रयत्न केला आहे. याचा प्रत्यय संविधानातील प्रकरण तीनमधील मुलभूत हक्कांमधील धार्मीक स्वातंत्र्यांच्या अधिकारातून व्यक्त होतो.

धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थः—

आधुनिक काळात धर्मनिरपेक्ष सेक्युलर हा शब्द प्रथम १८५१ मध्ये जॉर्ज जेकन होलीओक (१८१७—१९०६) या फ्रेंच तत्वज्ञाने वापरला. धर्मनिरपेक्षतेला इंग्रजी भाषेत ैमबनसंत असे म्हणतात. ैमबनसंत हा शब्द लॅटिन भाषेतील असून तो ैबनसंतउ शब्दापासून निर्माण झाला आहे. धर्मनिरपेक्षता ही

उद्देशपत्रिकेचे केवळ उद्दीष्ट नसून किंवा राज्यसंख्येचे धोरण नसून तो लोकशाही पध्दतीने जीवन जगण्याचा सर्वोत्तम मार्ग आहे.

सामाजिकशास्त्राच्या शब्दकोशानुसार :— अध्यात्माविरोधी किंवा धर्मविरोधी आणि पारंपारिकतेच्या अंमलबजावणी पेक्षा उपयोजीत अर्थाने अवलंब करणारा असा धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ आहे.

एनसायक्लोपिडीया ब्रिटानीकानूसार : — '' अतिभूतकालीन व धर्मविरोधी या अर्थाने स्पष्टीकरण दिले आहे. व त्या अनुषंगाने धर्मनिरपेक्ष व्यक्ती (ैमबनसंतपेज) म्हणजे बाहय पुर्णाकृती, धर्म, अध्यात्म, श्रध्दा, नाकारणारा आणि धर्मनिरपेक्ष विचारांचा पुरस्कार करणारा असा अर्थ आहे.

जॉन फिल्टच्या मते :— '' धार्मीक व्यवस्थेची विघटन प्रक्रिया मानून समाजातील मानवी वर्तनाचे संस्थीकरण आणि सामाजिक बदल प्रक्रियेला धर्मनिरपेक्षता म्हणतात.''

डी.ए. स्मिथच्या मते :— '' धर्मनिरपेक्षतेच्या प्रक्रियेतून संस्थात्मक बांधणी झाली त्यातून धर्मनिरपेक्ष समाज निर्मितीस मदत होऊन धर्म ही व्यक्तीगत जीवनाशी निगडीत बाब असून राज्यव्यवस्था आणि धर्मसंस्था या दोन स्वतंत्र व्यवस्था म्हणून स्विकारत धर्मनिरपेक्ष राज्याची स्थापना व्हावी. त्यामध्ये धर्म आणि राज्य हया स्वतंत्र संस्था असतील आणि व्यक्तीला धार्मीक स्वातंत्र्य असेल राज्य धर्मात हस्तक्षेप करणार नाही. धर्मसंबंधी स्मिथ पुढे असे म्हणतात की, व्यक्ती धर्म आणि राज्यसंस्था हे त्रिकोणाचे तीन बिंदू असून त्रिकोणाच्या पायाच्या एका टोकवर धर्मसंस्था तर दुस—या टोकावर राज्यसंस्था असते. आणि शिरोभागी व्यक्ती असते. या तीन बिंदूतील परस्पर सबंध स्वतंत्र्य असले तरी ते परस्परातील आणि संलग्न असे आहेत.

भारतीय धर्मनिरपेक्षतेची पार्श्वभूमी :— भारतात प्राचीन काळापासून वैदीक संस्कृती अस्तित्वात होती. भगवान गौतम बुध्दानी वैदीक संस्कृतीविरोध्द बंड करून प्रथम धर्मनिरपेक्षतेचा विचार मांडला. वैदीक परंपरा जातीव्यवस्थेच्या उतरंडीवर आणि मानवा—मानवामध्ये विषमता निर्माण करणारी आहे. भारतात धार्मीक सुधारणाचे कार्य राजाराम मोहनरॉय, दयानंद सरस्वती, महात्मा बसवेश्वर, महात्मा जोतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महाड येथे १९२७ मध्ये चवदार तळयावर सत्याग्रह केला. आणि २६ डिसेंबर १९२७ रोजी ' मनुस्मृती ग्रंथाचे ' दहन केले हा धार्मीक स्वातंत्र्याचा आणि धर्मनिरपेक्षतेचा महत्वपूर्ण लढा होता. हिंदु धर्माची व्यवस्था नाकारण्याचा संकल्प येवला (नाशिक) येथे १३ ऑक्टोबर १९३५ च्या परिषदेत व्यक्त केला आणि पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ मध्ये नागपूर दिक्षाभूमीवर लाखो अनुयायामार्फत बौध्द धम्माचा स्वीकार केला.

भारतात मुस्लिम आणि हिंदू राज्यसत्तेचा जुना संघर्ष आहे. परकियांची आक्रमणे हिंदु—मुस्लिम लढाया यामध्ये दोघांच्याही हार—जीतचा इतिहास आहे. युध्द आक्रमणे संपत्तीची लूट आणि धार्मीक स्थळांची नासधूस इत्यादीद्वारे धार्मीक — सांस्कृतिक संघर्ष सुरू होता आणि आजही त्याचा प्रत्यय येतो. भारतात हिंदु—मुस्लीम संघर्षाचा इतिहास फार जुना आहे तरी भारत १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वतंत्र झाला आणि त्याचवेळी हिंदु—मुस्लीम विचारधारेवर पाकिस्तानची फाळणी झाली. परंतु स्वातंत्र्यानंतरही हिंदू — मुस्लीम सांस्कृतिक संघर्ष सूरू आहे. आणि तो अखंड भारतासाठी आणि धर्मनिरपेक्षतेसाठी अडथळा ठरतो आहे.

धर्मनिरपेक्षतेपुढील अडथळा जात —जमातवाद :—भारतात धर्मनिरपेक्षतेचे तत्व रूजवायचे असेल तर धर्म आणि राजकारण यांची फारकत करणे गरजेचे आहे. आणि जमातवादी राजकारणाचा राजकीय पातळीवर मुकाबला करण्याची आवश्यकता आहे. भारतात मुस्लीम जमातवादी राजकारण मूळ धरू लागल्यावर हिंदूमध्येही जमातवादी शक्ती वाढत होत्या. हिंदुत्व ,हिंदुराष्ट्र यांची मांडणी होत होती. हिंदुमहासभेचे अस्तित्व होते. त्याचशिवाय १९२५ मध्ये राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचीही स्थापना झाली होती. आणि याचे नेतृत्व हिंदु उच्च ब्राम्हण वर्गाचे होते. हि स्थिती मुस्लीमांच्यामध्ये ही होती. पुढे त्याचा प्रसार प्रचार दोन्ही धर्मातील मुलतत्ववाद्यांनी तळागाळापर्यंत पोहचला.

पंडित नेहरूंच्या धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोण :—पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी स्वतंत्र भारताची सुत्रे हातात घेतली तेव्हा भारतीय समाजाची स्थिती बिकट होती. दारिद्रिय, उपासमार, शेतीची दुरावस्था कमकुवत भांडवलशाही, निरक्षरता, अज्ञान असलेला समाज आणि दुस—या बाजुला स्वातंत्र्याच्या चळवळीने महत्वकांक्षा वाढलेला समाज अशी आव्हाने होती. त्यामध्ये नवीन राष्ट्राचे अखंडत्व टिकविणे लोकशाहीमूल्ये रूजविणे, लोकशाही संस्था उभारणे व त्यांची पाठराखण करणे, जलद आर्थिक विकासासाठी समाजवादी विचाराची जोपासना करणे राष्ट्र राज्याची उभारणी करताना राष्ट्रनिर्मितीची प्रक्रिया गतिमान करणे आणि हिंदु — मुस्लीम प्रश्न त्यायोगे होणारे ताण तणावांना रोखणे यासाठी पंडित नेहरूंनी

जात आणि धर्मनिरपेक्ष संसदीय राजकारणाचा स्विकार केला. नेहरू कालखंडानंतर इंदिरा गांधी यांनी अल्पसंख्यांकांना आपली व्होट बॅंक बनविली होती. हिंदु आणि मुस्लीम जमातवाद्यांना इंदिरा गांधींनी नियंत्रणात ठेवले होते. परंतु हिंदु—मुस्लीम जात जमातवादी जातीय दंगली इंदिरा कालखंडातही घडल्या. इंदिरा गांधीनंतर पंतप्रधान राजीव गांधी आणि त्यानंतर पी.व्ही. नरसिंहराव यांच्या कालखंडात हिंदुत्ववाद्यांनी बाबरी मशिद पाडली. स्वातंत्र्यानंतर सोमनाथ मंदिर महमद गझनीने सातशे वर्षापूर्वी लुटुन फोडले त्याचा जिर्णोध्दार हिंदुनी करावा, सरकारी पैशातून करू नये असा विरोध मुस्लीमांनी केला होता त्यामुळे ६ डिसेंबर १९९२ रोजी बाबरी मशिद पाडल्यानंतर हिंदुत्ववाद्यांनी देशातून राममंदिर बांधकामासाठी विटा गोळा केल्या लालकृष्ण आडवाणी यांच्या नेतृत्वाखाली रथयात्रा काढून कडव्या हिंदुत्ववादाचा प्रचार केला. थोडक्यात सोमनाथ ते बाबरी मशिद, राममंदिर हा प्रश्न अद्यापही सुटलेला नाही. राममंदिराची उभारणी सार्वजनिक निधीतून होणार की सरकारी खर्चातून याचा आज तरी अंदाज बांधता येत नाही. परंतू मंदिर, मशिद, गुरूद्वार, आदी धार्मीक स्थळे धर्मनिरपेक्षतेचा मोठा अडथळा आहे.

हिंदुत्ववाद्याकडून समान नागरी कायदा, गोहत्याबंदी, हिंदुकोडबील, राममंदिराची उभारणी, हिंदुराष्ट्राची निर्मिती, या मुद्यांचा सातत्याने विचार केला जातो. तर मुस्लीम मूलतत्ववाद्यांकडून मुस्लीम लॉ, तलाक आणि धर्मांतर मुद्यावर अल्पसंख्यांकांचे हितरक्षण यावर जातजमात वादाचे समर्थन केले जाते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धर्मनिरपेक्षतेचे विचारः— डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धार्मीक विचार हे विज्ञान विवेकवदावर स्विकारले आहेत. कार्लमार्क्सने धर्माला अफूची गोळी म्हटले आहे. तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धर्माला मानवी जीवन उत्तम आणि समृध्द करणारे साधन मानले आहे. कारण मनुष्य हा धर्माशिवाय जगू शकत नाही. याचे भान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना होते. धर्मामुळे मानवता परस्पर प्रेम निर्माण होऊ शकते. असा त्यांचा विश्वास होता. भारतीय संविधानातील धर्मनिरपेक्षतेची व्याप्ती केवळ राजसंस्था आणि धर्मसंस्था पुरती मर्यादित नाही. तिचा अर्थ व्यापक आहे. भारतातील धर्मनिरपेक्ष ही सर्व धर्माच्या सहिष्णू सहअस्मिताद्वारे बंधुत्व, शांतता, न्याय आणि स्वातंत्र्याच्या ध्येयाकडे वाटचाल करण्याचा तो राजमार्ग आहे. धर्मनिरपेक्षतेबाबत सी. रामगोपाळचारी असे म्हणतात की, येथील राज्यसंस्था धर्मनिरपेक्ष आहे. परंतु जनता मात्र अजुन धर्मनिरपेक्ष नाही. आणि ती जर होऊ शकली नाही तर त्याहून मोठे द्रुदैव दुसरे असणार नाही.

डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन धर्मनिरपेक्षतेसंबंधी असे म्हणतात की, भारत धर्मनिरपेक्ष आहे. म्हणजे तो आत्म्याचे अस्तित्व नाकारता किंवा मानवी जीवनात धर्माचे स्थान गौण ठरवून पाखंडीपणाला उत्तेजन देतो असे नव्हे. तर कोणत्याही धर्माचे अधिपत्य भारताच्या राज्यसत्तेवर नाही. कोणत्याच धर्माला इथे अद्वितीय स्थान व दर्जा नाही. आणि आंतरराष्ट्रीय व्यवहारात कोणत्याही धर्माला इतर धर्मापेक्षा वेगळी वागणूक दिली जाणार नाही असा त्याचा अर्थ आहे. भारतीय धर्मनिरपेक्षतेसंबंधी डॉ. अमर्त्यसेन असे म्हणतात की, भारतीय धर्मनिरपेक्षता आणि बहुवादी व्यवस्थेसमोर जी आव्हाने आहेत त्याचे मुख्य स्थान काय याचा विचार करता देशातील

१. सांप्रदायिक फॅसिस्ट प्रवृत्ती २. संकिर्ण राष्ट्रवादी प्रवृत्ती ३. उग्र किंवा आक्रमक प्रतिगामी प्रवृत्ती, भारतीय धर्मनिरपेक्षतेला अडथळा निर्माण करतात. त्यामध्ये हिंदुत्ववादी आणि मुलतत्ववादी मुस्लीमांचाही समावेश होतो.

संदर्भ सूचीः—

1. Tyagi Ruchi : Recularism in Multi Religious Indian Society Deep and Deep Publication
2. Austin Granville : The Indian Constitution Cornerstone of the Nation Oxford University Press New York Permit 2006
3. Austin Granville: Working a Democracy Constitution : A History of The Indian Experience Oxford University Press Delhi Reprint 2003
4. Basu D.D. : Introduction to the constitution of India wadhwa Publication Nagpur 2003
5. Kashyap Subhash : Indian Constiution National Book, Trust Delhi
६ पळशीकर सुहास :जमातवाद, धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही प्रतिमा प्रकाशन,पुणे २०१२
७ भोळे भा. ल.: भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन नगपूर २०१२
८ पळशीकर सुहास : समकालीन भारतीय राजकारण, कॉग्रेस वर्चस्व ते हिंदू जमातवादप्रतिमा प्रकाशन, पुणे २०१२